

ՍԱՍԱՆՅԱՆ ՊԱՐՍԿԱՍՏԱՆԻ ՎԱՐՉԱԿԱՐԳԻ
ՀԱՍՏԱՏՈՒՄԸ ՄԵԾ ՀԱՅՔԻ ԱՐԵՎԵԼՅԱՆ ՀԱՏՎԱԾՈՒՄ,
ՎԻՐՔՈՒՄ ԵՎ ԲՈՒՆ ԱՂՎԱՆՔՈՒՄ (V Դ.)

Ինչպես հայտնի է, 387 թ.¹ Սասանյան Պարսկաստանն ու Հռոմեական կայսրությունը Հայաստանը բաժանեցին իրար միջև²: Այս իրադարձությունը շրջադարձային էր ոչ միայն Հայաստանի, այլև հարևան երկրների՝ Վիրքի ու Աղվանքի համար, որովհետև դրանով փոխվում էր Մեծ Հայքի, որպես պետության կարգավիճակը, ինչն էլ իր հերթին ազդեցություն էր ունենալու հարևան երկրների վրա³:

Սասանյանները նպատակ ունեին Այսրկովկասից ստեղծել մեկ միասնական վարչական միավոր⁴, ուստի այս բաժանումից հետո տեղի ունեցավ տարածքների վերաձևում. Մեծ Հայքի թագավորության ենթակայությունից հանվեցին բղեշխությունները⁵: Դա

¹ Ըստ Է. Դանիելյանի՝ 385 թ. (տե՛ս Դանիելյան Է., Հայաստանի բաժանման տարեթիվը 387 թե՞ 385, Պատմա-բանասիրական հանդես (այսուհետ՝ ՊԲՀ), Երևան, 1980, № 1, էջ 208):

² Հարկ է նշել, որ Վրաստանը նույնպես երկփեղկվեց. Վրաստանի արևմտյան մասը՝ Լազիկան, անցավ Հռոմին, իսկ արևելյանը՝ Քարթլին, Պարսկաստանին (տե՛ս Цоцелия М., Каталог Сасанидских монет Грузии, Тбилиси, 1981, էջ 9):

³ Геворгян Т., Формирование марзпанства Аран и включение в его состав Армянских областей Арцах и Утик, Историко-филологический журнал, 2012, № 2, էջ 210.

⁴ Այս քաղաքականության դրսևորումն էր VI դարի կեսերին Հայքի, Վիրքի, Աղվանքի, Բալասականի ու Ատրպատականի ամփոփումը Պարսկաստանի չորս թուստականներից մեկի՝ «Քուստակ-ի-Կասպոռ»-ի մեջ (տե՛ս Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի (Փորձ VII դարի հայկական քարտեզի վերակազմության ժամանակակից քարտեզագրական հիմքի վրա), Երևան, 1963, էջ 115):

⁵ Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, Е., 1987, էջ 110, Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի վարչա-քաղաքական բաժանման համակարգն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, մաս Ա (արևմտյան և հարավային աշխարհներ), Երևան, 2001, էջ 215, 351:

բացատրվում է բացառապես հետևյալով. բղեշխները, որոնք զբաղեցնում էին արքունական սեղանի չորս բարձրագույն գահերը⁶, բաժանքից հետո, երբ հայոց արքան իրավական առումով դարձավ պարսից արքայից արքայի ստորական՝ դուրս եկան հայոց թագավորի տիրապետությունից, և ենթակա դարձան անմիջապես պարսից շահին⁷: Դա մասնավորապես երևում է մեզ հասած «Գահնամակ»-ից, որտեղ բոլոր բղեշխությունները բացակայում են⁸:

Գուգարաց բղեշխությունը Մեծ Հայքի թագավորությունից անջատելով, Պարսկաստանն այն սկզբնական շրջանում միացրեց Վիրքի թագավորությանը (Քարթլի)՝ նրան տալով ինքնավար կարգավիճակ⁹, որովհետև Գուգարաց բղեշխությունն այդպիսով

⁶ Ագաթանգեղոս, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետ՝ Ագաթանգեղոս), «Մատենագիրք Հայոց», Բ. հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 1723; Փաւստոս Բուզանդ, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետ՝ Փաւստոս Բուզանդ), «Մատենագիրք Հայոց», Ա հատոր, Ե դար, Անթիլիաս-Լիբանան, 2003, էջ 287:

⁷ Տե՛ս Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կացությունը 387-451 թվականներին, Բանբեր Երևանի համալսարանի (այսուհետ՝ ԲԵՀ), Երևան, 1976, № 2, էջ 87, նույնի՝ Մեծ Հայքի բղեշխութիւնների և բղեշխութեան հաստատութեան շուրջ, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա - Երևան, 2001, № 1-12, էջ 113-114:

⁸ Հարությունյան Բ., «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը, ՊԲՀ, 1976, № 2, էջ 66-67: Ըստ պատմաբանի՝ 388 թ. Խոսրով Դ-ը Սահակ կաթողիկոսի հետ վերահաստատեց «Գահնամակը», որն արտացոլելու էր Հայաստանի վերամիավորման հետևանքով առաջացած քաղաքական կացությունը (տե՛ս նույն տեղում, էջ 64): Իսկ նույն այդ «Գահնամակ»-ից պարզ երևում է, որ բաժանումից հետո վերամիավորված Հայաստանի սահմաններում չորս բղեշխությունները չեն հիշատակվում, ինչը հայոց արքայի՝ պարսից արքայի ստորական դառնալու հետևանք էր:

⁹ Դրա անուղղակի վկայությունն է թերևս Կորյունի հետևյալ հաղորդումը. «Իսկ նորա (Մեսրոպ Մաշտոցը-Հ. Խ.) անցեալ դիմեալ ի կողմանսն, առ որով ժամանակաւ Արծիւդ անուն թագաւորեալ Վրաց, որոյ ստաւելապէս պայծառացուցեալ ծաղկեցուցանէր զվարդապետութիւնն և նորա շրջեալ գամենայն աշակերտաւրն, պատուիրեալ կալ ի ճշմարտութեանն: Յայնժամ իշխանին Տաշրացոց, առն պատուականի և աստուածասիրի, որ անուանեալ կոչէր Աշուշայ, ի ձեռն տայր նմա զանձն ամենայն գաւառովն իւրով. և նորա ամենափիտ վարդապետութիւնն, ոչինչ պակասութեամբ, քան զայլոցն գաւառաց անցուցեալ, և յանձն արարեալ զնոսա սրբոյ Լախակոպոսին Սամուէլի, այնմ՝

հակակշիռ ուժ էր դառնում ընդդեմ Վրաց թագավորության¹⁰: Այնուհետև ամենայն հավանականությամբ արդեն 428 թ. հետո պարսից արքունիքը Գուգարքից և Վիրքից՝ որպես երկու իրավահավասար միավորների¹¹, ստեղծեց մարզպանություն (միջ. պրակ. Wirzān), որով տարածաշրջանում ավելի էին ամրապնդվում պարսից պետության դիրքերը¹²:

Առաջին հայացքից թվում է, թե Պարսկաստանը մարզպանություններ կազմակերպելիս պետք է նախապես վերացներ տվյալ երկրում կառավարող թագավորական հարստությունը, այ-

գոր ի վերոյ նշանակեցար, ինքն դառնայր ի կողմանս Հայոց Մեծաց (Կորիւն, Վարք Մեսրոպայ վարդապետի, «Մատենագիրք Հայոց», Ա հատոր, Ե դար, էջ 247); Պատմահայր Մովսես Խորենացին նույնպես այս կապակցությամբ հաղորդում է. «Հրաւիրի անտի ի բղէշխն Գուգարացոց Աշուշայէ՝ յաղագս նորին գործոյ գալ յիր իշխանութիւնն ի գաւառն Տաշրաց. ուր երթեալ լաւագոյնս վարդապետեաց եւ հաստատագոյնս քան գտմենայն աշակերտեալսն. առ ոյտով ժամանակաւ Արձիլ ոմն էր կացեալ թագաւոր Վրաց» (Մովսես Խորենացի, Հայոց Պատմութիւն (այսուհետ՝ Մովսես Խորենացի), «Մատենագիրք Հայոց», Բ հատոր, Ե դար, էջ 2096):

¹⁰ Հայրությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհի ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, ԲԵՀ, 1977, № 2, էջ 185:

¹¹ Դա են վկայում Ղազար Փարպեցու այն տեղեկությունները, որոնց համաձայն Գուգարաց Աշուշա բղէշիւր հանդես է գալիս արդեն «բղէշխն Վրաց», «իշխանն Վրաց» տիտղոսներով (Ղազար Փարպեցի, Պատմութիւն Հայոց (այսուհետ՝ Ղազար Փարպեցի), «Մատենագիրք Հայոց», Բ հատոր, Ե դար, էջ 2245, 2249, 2252, 2256, 2303, 2306):

¹² Տե՛ս Հայրությունյան Բ., Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմությունը 387-451 թթ., էջ 87-88, Арутюнян Б., Административное деление Закавказских владений Сасанидского Ирана согласно труду Елишэ, Кавказ и Византия, в. 1, Ереван, 1979, էջ 34-35, Акопян А., Албания-Алуанк в греко-латинских и древнеармянских источниках, էջ 116; Մելրոնյան Ա., Ջավախքը 19-րդ դարում և 20-րդ դարի առաջին քառորդին, Ե., 2003, էջ 42; Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վեպ»-ը և Արշակունեաց թագաւորութեան խնդիրը Դ-Ջ դարերի Ադուսներում, Հանդես ամսօրեայ, Վիեննա-Երևան, 2003, № 1-12, էջ 122-123, Խորիկյան Հ., Հայկական մարզապանության հյուսիսային սահմանի շուրջ, «Պատմություն և մշակույթ» հայագիտական հանդես Ա, Երևան, 2011, էջ 262:

նուհետև ստեղծել մարգապանություն¹³։ Այս տեսակետը հիմնվում է ինչպես Մեծ Հայքի թագավորության անկման, այնպես էլ օտար պատմիչների հաղորդումների վրա։

Մասնավորապես, «Ադիաբենի եկեղեցու պատմության» հեղինակ Մշիխա Ջեխայի հաղորդմամբ. «*Երբ պարսիկները Արևելքի տեր դարձան, քրիստոնյաները մի քիչ վախեցան, որ իրենց, աուր դանակներով կմորթեն, որովհետև Արևելքի բոլոր թագավորներին հաղթելով, փոխարենը [պարսիկները] իրենց ենթակա կառավարիչներ ու մարգապաններ էին նշանակել*»¹⁴։ VI դարի բյուզանդական պատմագիր Պրոկոպիոս Կեսարացին պարսից արքա Կավադ Ա-ի դեմ իբերների (վրացիների) ապստամբության կապակցությամբ հաղորդում է հետևյալը. «*Այն ժամանակից, երբ Բարբարոսների (այսինքն՝ իբերների-Հ. Խ.) մեծամեծները թագավոր Գուրգենի հետ միասին որոշեցին ապստամբություն բարձրացնել, պարսիկները թույլ չէին տալիս, որ իրենց թագավոր կարգեն*»¹⁵, իսկ, մոտ 523 թ. ապստամբության ճնշումից հետո, երբ Գուրգեն թագավորն իր ընտանիքի և վրաց ազնվականների հետ փախավ Լազիկա¹⁶՝ Քարթլիում վերացվեց թագավորական իշ-

¹³ Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 84; տե՛ս նաև՝ Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран (Историко-культурное исследование), Алматы 2003, էջ 193, Свазян Г., История страны Алуанк (с древнейших времен до VIII век), Ереван, 2009, էջ 225.

¹⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 8, Ասորական աղբյուրներ Ա, թարգմանություն բնագրից, առաջաբան և ծանոթագրություններ Հ. Գ. Մելքոնյանի, Երևան, 1976, «Ադիաբենի եկեղեցու պատմություն», էջ 84։

¹⁵ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 5, Բյուզանդական աղբյուրներ Ա, «Պրոկոպիոս Կեսարացի» (այսուհետ՝ Պրոկոպիոս Կեսարացի), թարգմանությունը բնագրից, առաջաբանը և ծանոթագրությունները Հրաչ Բարթիկյանի, Երևան, 1967, «Պարսկական պատերազմների մասին» գիրք երկրորդ, գլ. 28, էջ 154։

¹⁶ Պրոկոպիոս Կեսարացի, Պարսկական պատերազմների մասին, գիրք առաջին, գլ. 12, էջ 29։

խանութիւնը¹⁷, որից հետո շուրջ մէկ դար երկիրը կառավարվում էր մարզպանների կողմից¹⁸:

Այդուհանդերձ, մեր պատմիչները՝ Ղազար Փարպեցին և Եղիշեն, 450-451 թթ. անցքերը շարադրելիս հայտնում են, որ հայոց մարզպան Վասակ Սյունին, ավելի վաղ զբաղեցրել է Վրաց մարզպանի պաշտոնը: Ղազար Փարպեցին գրում է. *«Ապա թէ կայսր այլազգագոյնս ինչ խորհի եւ չճանաչէ զիւր աւգուտսն՝ եւ ես մինչ Վրաց մարզպանն էի (Վասակ Սյունին-Հ. Խ.) եւ դուռն Ադուանից յիմում ձեռին էր՝ բազում զաւրազլուխք Հոնաց ընդ իս բարեկամացան ուխտիւ եւ երդմամբ, եւ այսաւր նովին երդմամբ երթեւեկեն առ իս»*¹⁹, իսկ Եղիշեի մոտ Վասակի վրաց մարզպան եղած լինելու մասին հիշատակությունը կապված է Տիգրանի դատավարության հետ. *«Հաւատացէք դմա (Վասակ Սյունուն-Հ. Խ.) զաշխարհն Վրաց. հարցէք ցաշխարհն, եթէ գո՞հ իցեն զդմանէ: Ետուք դմա զտէրութիւնն Սիւնեաց. լուարու՞ք յազգականաց այտի դորա, զի՞նչ պատմեն զդմանէ: Արարէք զդա մարզպան Հայոց. զոր նախնեացն ձերոց մեծաւ աշխատութեամբ գտեալ էր, դա ի միում ամի կորոյս զերկիրն ամենայն»*²⁰: Մասնագիտական գրականության մեջ Վասակի հայոց մարզպան դառնալը թվագրվում է 441-443-ով²¹, ինչը նշանակում է, որ առնվազն 437/439-441/443 թթ. Վասակը պետք է լինէր Վրաց մարզպան²²:

¹⁷ Ст. и Очерки истории Грузии, т. II, Грузия в IV-X веках, Тбилиси, 1988, էջ 94, 141-142.

¹⁸ Цочелия М., նշվ. աշխ., էջ 12.

¹⁹ Ղազար Փարպեցի, էջ 2279:

²⁰ Եղիշե, Վասն Վարդանայ եւ Հայոց պատերազմին (այսուհետ՝ Եղիշե), «Մասենագիրք Հայոց», Ա հատոր, Ե դար, էջ 679:

²¹ 441 թ.՝ Сукиасян А., Общественно-политический строй и право Армении в эпоху раннего феодализма (III-IX вв.), Ереван, 1963, էջ 261, Օրմանեան Մ., Ազգապատում (Հայ ուղղափառ եկեղեցւոյ անցքերը սկզբէն մինչեւ մեր օրերը ազգային պարագաներով պատմուած), Ա հատոր, Ս. Էջմիածին, 2001, էջ 375, 442 թ.՝ Լեո, Երկերի ժողովածու 10 հատորով, Հայոց պատմություն, հ. 2, Միջին

Ղազար Փարպեցու «*եւ դուռն Աղուանից յիմում ձեռին էր*» հաղորդումից կարելի է կարծել, որ Վասակը եղել է նաև Աղվանից մարզպան²³, սակայն ըստ ամենայնի դա պետք է պայմանավորել այն հանգամանքով, որ պարսիկները սյունեցիներին էին հանձնարարել ճորա Պահակի պաշտպանությունը²⁴: V դարի պատմիչներն ինչ խոսք, լավ գիտեին, որ ի տարբերություն Կասպից լեռնանցքի, Ալանաց լեռնանցքը (Ռար-ի-Ալան) արդեն ամրացված և փակված էր բնության կողմից²⁵, այդ իսկ պատճառով Վասակը, դառնալով Վրաց մարզպան, ստանձնել է նաև Աղվանից դռան՝ ճորա Պահակի պաշտպանությունը, որը 421-422 թթ. պարսկաբյուզանդական պատերազմից հետո գրավում էր պարսիկների ուշադրությունը:

Փաստորեն, վերոնշյալից հետևում է, որ Վրաց թագավորության անկումից՝ 523 թ., դեռ առաջ էլ Վիրքը մարզպանություն էր, ինչը մտածել է տալիս, որ Սասանյանների համար թագավորական իշխանության պահպանումը միշտ չէ որ արգելք էր մարզ-

դարեր, Ե., 1967, էջ 37, Хуршудян Э., նշվ. աշխ., էջ 107, 443 թ.՝ Еремян С., Марзпанская Армения. Восстания 450-451 и 483-484 гг. (Очерки истории СССР, Кризис рабовладельческой системы и зарождение феодализма на территории СССР III-IX вв., Москва, 1958), էջ 196.

²² Տե՛ս Еремян С., Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, «Известия» АрмФилиал, Ереван, 1941, № 7 (12), էջ 38, Еремян С., Марзпанская Армения. Восстания 450-451 и 483-484 гг., էջ 196.

²³ Խորիկյան Հ., Աղվանից մարզպանության վարչական բաժանումներն ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, Մերձավոր և Միջին Արևելքի երկրներ և ժողովուրդներ, № XXVIII, Երևան, 2011, էջ 82:

²⁴ Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին, հ. 16, Արաբական աղբյուրներ Գ, արաբ մատենագիրներ Թ-Ժ դարեր, ներածությունը և բնագրից թարգմանությունները՝ Արամ Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 2005, էջ 266, Еремян С., Сюния и оборона сасанидами кавказских проходов, էջ 37-38.

²⁵ Տե՛ս Еремян С., նշվ. աշխ., էջ 37.

պանությունների ստեղծման համար: Դրա լավագույն օրինակը Վասակի՝ Վիրքի (Վարջան) մարզպան լինելն է²⁶:

Այսպիսով՝ Սասանյանները Վիրքում թագավորական իշխանությունը պահպանելով հանդերձ, երկրում հաստատեցին մարզպանական համակարգ, որով այն հակակշռված էր մարզպանի իշխանությամբ:

Սասանյանների այս քաղաքականությունից անմասն չմնաց նաև Ադվանքը: Պարսկաստանը հյուսիսից պաշտպանելու տեսակետից կարևոր էր նաև Ադվանքի տարածքը, որովհետև նրանից հյուսիս-արևելք գտնվում էր կովկասյան լեռնանցքով տարբեր ցեղերի արշավանքներից Չոդա կամ Ճորա մայրաքաղաքը պաշտպանող պարիսպը՝ Ճորա Պահակը (Չոդա, Չորա Պահակ, Դարբանդ)²⁷: Սակայն այստեղ հետաքրքիրն այն է, որ Ճորա Պահակն Ադվանից թագավորության անմիջական մաս չէր կազմում²⁸: Այն, ինչպես վկայված է «Աշխարհացոյց»-ում, իրանալեզու

²⁶ Եթե, ինչպես նշեցինք վերևում՝ Վասակ Սյունու, որպես Վրաց մարզպանի կառավարման թվերը տատանվում են 437/439 թթ. միջակայքում, ապա՝ անհավանական չէ կարծել, որ մարզպանությունը պետք է կազմավորված լիներ ավելի վաղ՝ այն է 428 թ., թերևս Հայկական մարզպանության կազմավորումից հետո: Պարսից արքունիքը կամենալով Վիրքում ամրապնդել իր գերիշխանությունը, մարզպանի պաշտոնը հանձնել է իր վստահելի մարդկանց՝ նախ Վասակ Սյունուն (437/439-441/443), ապա Գուգարաց բղեշխ Աշուշային: Աշուշայի՝ Վրաց մարզպան լինելու հանգամանքը, երևում է հենց Ղազար Փարպեցու հաղորդումներից: Հագկերտ Բ արքայի հրամանով Տիգրան ներկայացած տասը հայ նախարարներին թվարկելուց հետո պատմիչը Վրաց աշխարհից նշում է միայն Աշուշա բղեշխին. «*Եւ յաշխարհէն Վրաց՝ բղեշխն Աշուշայ եւ այլ տանուտեարք աշխարհիւ*» (Ղազար Փարպեցի, էջ 2245): Այնուհետև կեղծ ուրացությունից հետո, ինչպես տեսնում ենք Հագկերտ Բ արքան «Վրաց Աշուշա բղեշխին» պատանդ է պահում, որով էլ Վիրքը դուրս է մնում հետագա ապստամբական շարժումից (Ղազար Փարպեցի, էջ 2252): Ահա, այս հանգամանքը, ինչպես նաև Աշուշայի «Վրաց բղեշխ» տիտղոսը փաստում են Աշուշայի՝ Վրաց մարզպան լինելը:

²⁷ Տե՛ս Երեմյան Ա., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 76:

²⁸ Ա. Տեր-Ղևոնդյանը Սալման իբն Ռաբիա ալ-Բախիլի նվաճումների հետ կապված ծանոթագրությունում նշում է, որ «*Հաճախ կրկնվում է այն սխալ տեսակետը, թե իբրեւ է-է դարերում, ինչպես նաև արաբական տիրապետության*

մասքութների պետության կենտրոն հանդիսացող Չոդր պաշտպանող պարիսպ-ամրությունների համալիր էր (Ճորա Պահակ էր կոչվում ոչ միայն Դարբանդի անցքի շուրջ կառուցված պարիսպ-ամրությունների համալիրը, այլև դրանց ներսում գտնվող բերդաքաղաքը)²⁹:

Բնական է, որ Սասանյաններն առաջին իսկ հնարավորության դեպքում պետք է իրենց ազդեցության տակ վերցնեին Չոդի երկիրը, որը հնարավոր էր միայն հայ Արշակունիների թագավորության վերացումից հետո: Արշակունյաց արքայատոհմի անկումից հետո (428թ.) Սասանյանները Հայաստանից անջատեցին ռազմաստրատեգիական նշանակություն ունեցող Փայտակարան նահանգը՝ այն միացնելով Ատրպատականին³⁰: Տրամաբանական է համարել, որ պարսիկների հաջորդ քայլը պետք է ուղղված լիներ Փայտակարանից հյուսիս գտնվող պարթև Արշակունիների մյուս ճյուղի՝ մասքթաց Արշակունիների թագավորության նվաճմանը³¹:

տակ մերձկասսյան շրջանները, ինչպես նաև այժմյան Դաղստանը մտել են Աղվանքի կազմում: Իրականում իրանալեզու բնակչություն ունեցող մերձկասսյան շրջաններում մասքթաց Արշակունիների թագավորության անկումից հետո, առանձին իշխանություններ են եղել, որոնք այս կամ այն չափով ենթակա են եղել Չոդա մարզպանին: Արաբական տիրապետության շրջանում Աղվանքը, մերձկասսյան շրջանները և Դերբենդը (Դաղստան) փարչականորեն և ըստ էության, իրարից բոլորովին տարբեր միավորներ են եղել» (Օտար աղբյուրները Հայաստանի և հայերի մասին հ. 11, Արաբական աղբյուրներ Բ, Իբն ալ-Ասիր, թարգմ. բնագրից, առաջ. և ծանոթ. Ա. Տեր-Ղևոնդյանի, Երևան, 1981, ծան. 49, էջ 369):

²⁹ Տե՛ս Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 76, 103: Տե՛ս նաև Հայկական սովետական հանրագիտարան (այսուհետ՝ ՀՍՀ), հ. 1, Երևան, 1974, «Աղվանքը 387-706 թթ.» քարտեզ, էջ 264, ՀՍՀ, հ. 7, Երևան, 1981, էջ 104; հմմտ. Кудрявцев А., Древний Дербент, Москва, 1982, էջ 80, 82:

³⁰ Հարությունյան Բ., Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, «Արաբեր հասարակական գիտությունների» (այսուհետ՝ ԱԳ), Երևան, 1981, № 12, էջ 68: Տե՛ս նաև Երեմյան Ս., նշվ. աշխ., էջ 110:

³¹ Փափստոս Բուզանդի հաղորդումներից պարզ երևում է, որ Արշակունի տոհմին են պատկանում իրանախոս մասքութները, այլ ոչ թե աղվանները. «Ե. իբրեւ

Առանձին պատմաբաններ գտնում են, որ արդեն 387 թ. բաժանումից հետո, Այսրկովկասի այն հատվածում, որն անցել էր Պարսկաստանին, նշանակվեցին մարզպաններ, այսինքն՝ Հայքում, Վիրքում, Աղվանքում և Չոդում հաստատվում է մարզպանություն³²։ Սակայն նշենք, որ Հռոմն ու Պարսկաստանը սոսկ իրավականորեն որոշեցին իրենց ազդեցությունների ոլորտը Հայաստանում և Վրաստանում, բայց դա չի նշանակում, թե Պարսկաստանը դրանով Այսրկովկասը նվաճեց և ձեռնամուխ եղավ մարզպանությունների ստեղծմանը։ Ճիշտ է, մարզպանություն-

նորդեաց նորոգեաց զամենայն եկեղեցիս կողմանցն այնոցիկ, էհաս նա (Գրիգորիսը-Հ. Խ.) միևչե ի ճամբար բանակին Արշակունւոյ արքային Մազքթաց, որոյ անուն իւր Սանէսան կոչէր, քանզի եւ նոցա եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան» (Փավստոս Բուզանդ, էջ 283), «... եւ զգլուխն Սանէսանայ մեծի թագաւորին եկին բերին առաջի արքային Հայոց, սակայն իբրեւ էտես, յալ սկսաւ ասէ, Եղբայր իմ էր ազգաւ Արշակունի» (Նույն տեղում, էջ 285)։ Մասքութների արքայական հարստության Արշակունի լինելու օգտին է խոսում նաև Կոռնելիոս Տակիտոսի հաղորդումը. «Նույն ժամանակ Վոնոնը, որը, ինչպես հիշատակել էի հեռացվել էր Կիլիկիա, կաշառելով սլահապաններին, փորձեց փախչել Հայաստան, այնտեղից Աղվանք (Ալբանիա) և Հենիոքների (մոտ), և ապա իրեն արյունակից (այսինքն՝ Արշակունի-Հ. Խ.) սկյութական թագավորի մոտ» (Օտար աղբյուրները հայերի մասին, № 3, Լատինական աղբյուրներ, Կ. Տակիտոս, բաղեց լատիներենից, թարգմանեց Պ. Սոտնիկյանը, Երևան, 1941, էջ 19)։ Մանրամասն տե՛ս Еремян С., Страна «Махелония» надписи Кааба-и-Зардушт, Вестник древней истории, М., 1967, № 4, էջ 55-57.

³² Геворгян Т., Формирование марзпанства Аран и включение в его состав Армянских областей Арцах и Утик, էջ 213, 224-225; տե՛ս Еремян С., Политическая история Албании III-VII вв., (Очерки истории СССР), էջ 312, 314; Երևմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 14, 34; Հարությունյան Բ., Մեծ Հայքի Գուգարք աշխարհը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 185-186; Յարութիւնեան Բ., Մեծ Հայքի բղէշխութիւնների եւ բղէշխութեան հաստատութեան շուրջ, էջ 121-122; Հարությունյան Բ., Այսպես կոչված Աղվանքի էթնիկ և քաղաքական պատմության մի քանի հարցեր, «Վեմ», Երևան, 2011, թիվ 3 (35), էջ 65; Հարությունյան Բ., Այսպես կոչված Աղվանքի սահմանների, տարածքի և զավառաբաժանման շուրջ, «Վեմ», Ե., 2012, թիվ 2 (38), էջ 77-78 (հարկ ենք համարում սակայն նշել, որ Բ. Հարությունյանն իր «Մեծ Հայքի թագավորության հյուսիս-արևելյան մարզերի վարչա-քաղաքական կազմությունը 387-451թթ.» հոդվածում, նշում է, որ մարզպանությունը Վիրքում հանդես եկավ հայկական մարզպանության ստեղծման հետ մեկտեղ, էջ 87)։

ների կազմավորումը ոչ միշտ էր կապվում թագավորական իշխանության վերացման հետ: Սակայն այդ դեպքում հարց է ծագում, ինչու՞ Այսրկովկասը նվաճած և մարզպանություն հաստատած Պարսկաստանը պետք է խոսքով Դ-ին և Վոամշապուհին թույլ տար դառնալու վերամիավորված Հայաստանի թագավոր, Մեսրոպ Մաշտոցին ստեղծելու հայոց, վրաց և գարգարաց գրերը, եթե հաշվի առնենք այն հանգամանքը, որ սեփական գրի առկայությունն ավելի շուտ ձգտում էր առաջացնելու վերականգնելու պետության, եթե ոչ անկախ, ապա գոնե կիսանկախ դրությունը: Եվ դա ամեննին էլ չի խոսում մարզպանության առկայության մասին: Մեր կարծիքով, եթե IV դ. պարսիկները հաստատեին մարզպանություն, ապա, ընդհակառակը նախարարները կձգտեին պահպանել թագավորությունը: Նկատենք, որ «մարզպանի» ինստիտուտը (թարգմ. «սահմանապահ») իր նշանակությամբ ռազմական բնույթի էր³³: Դա է վկայում նաև Սեբեոսի՝ պարսիկ մարզպանների ցանկը. *«ապա էկին սահմանակալք պարսիկք մինչեւ ցապառումն խաղաղութեանն»*³⁴: Այսինքն մարզպանն առաջնահերթ հսկողության տակ պետք է պահեր հայերի ռազմական ուժը՝ երկրի սահմանները պաշտպանելու համար, ինչը բացակայում է: Իսկ ինչ վերաբերվում է Պատմահոր այն հաղորդմանը, թե Արտաշեսը թագավոր կարգվեց *«առանց պարսիկ վերակացուի»*³⁵, ապա նախ և առաջ պետք է հաշվի առնել, որ խոսքով Դ-ի մահից հետո Հազկերտ Ա շահը հայոց գահին է նստեցնում իր որդուն՝ Շապուհին (415-419), որն ըստ Պատմահոր. *«Զքառեամ անարգաբար թագաւորեալ Հայոց»*³⁶: Այնուհետև 419-421 թթ. ծա-

³³ Տե՛ս Хуршудян Э., Армения и сасанидский Иран, էջ 78-98.

³⁴ Պատմութիւն Սեբեոսի (այսուհետ՝ Սեբեոս), աշխատասիրությամբ Գ. Վ. Աբգարյանի, Երևան, 1979, էջ 71:

³⁵ Սովսես Խորենացի, էջ 2093:

³⁶ Նույն տեղում, էջ 2087:

վալվեց ապստամբական շարժում՝ Ներսես Ճիճրակացու գլխավորությամբ. «զգաւրագլուխ եղելոյ ժողովեալ նախարարացն Հայոց հանդերձ զաւրաւք իւրեանց՝ տան ընդ գնդին Պարսից պատերազմ. հարկանեն զգաւրսն, եւ սպանանէ Ասյրսամ Սպանդունի զգաւրագլուխն. եւ ինքեանք ցրուեսլք: Ուստի աղմկաւ եւ բազում խռովութեամբ մնացեալ աշխարհս մեր յանիշխանութեան ամսերիս»³⁷: Որից հետո, արդեն 422 թ. Վոամ Ե Գոռը հայոց թագավոր է ճանաչում Արտաշես-Արտաշրին: Այստեղից դժվար չէ հետևություն անել, որ պարսից թագաժառանգ Շապուհը՝ քառամյա կառավարման ընթացքում իր ենթակայության տակ ուներ հավատարիմ *պարսիկ վերակացու և գորագունդ*, որի դեմ էլ հենց պատերազմում էին հայերը, իսկ հայոց թագավորի առկայության պայմաններում տրամաբանական է, որ վերակացուի կարիքը չէր զգացվելու, ինչը և արտացոլված է Պատմահոր մոտ:

Ընդգծենք նաև, որ վերակացուն կամ գորապետը չի նույնանում մարզպանի հետ³⁸: Վերակացու կարող էր լինել ցանկացած պաշտոնյա, օրինակ՝ Եղիշեի հիշատակած պարսից արքունիքի ներկայացուցիչ Դենշապուհը, որը Հայաստանում անցկացրեց աշխարհագիր և գործակալությունները հայերից վերցնելով (բացառությամբ սպարապետության)՝ հանձնեց պարսիկներին: Այդ մոտեցմամբ կստացվի, որ Դենշապուհը Հագկերտ Բ-ի կողմից նշանակված մարզպան էր, որը գործում էր արդեն հայոց մարզպան Վասակ Սյունու հետ համատեղ: Այսպիսով, Հայաստանը փաստացի դեռևս թագավորություն էր, իսկ «Գահնամակ»-ից մեզ հայտնի է, որ 387 թ. բաժանքից հետո էլ Կասպք-Փայտակարանը շարունակում էր գտնվել Մեծ Հայքի Արշակունյաց թա-

³⁷ Մովսես Խորենացի, էջ 2087:

³⁸ Геворгян Т., նշվ. աշխ., էջ 211-212.

գավորության կազմում³⁹, որն էլ անհնար էր դարձնում Այսրկովկասի նվաճումը (Աղվանքի կողմից) և մարգպանության հաստատումը մինչև 428 թ.⁴⁰: Դա կարող էր տեղի ունենալ լոկ 428 թ. հետո, երբ Փայտակարանն անջատվեց Հայքից և կցվեց Ատրպատականին, որով Պարսկաստանը սահմանակից էր դառնում Աղվանքին՝ դրանով իսկ փորձ կատարելով ապահովել իր ներկայությունը Ճորա Պահակում:

Բուզանդը հաղորդում է, որ «Ոչ ամուսնացաւ նա (Վրթանեսի որդին՝ Գրիգորիսը-Չ. Խ.), այլ ի հնգետասանամենից էհաս յաստիճան էպիսկոպոսութեան աշխարհին Վրաց եւ Աղուանից, այս ինքն սահմանուցն Մազքթաց»⁴¹, «Յայնմ ժամանակի թագաւորն Մազքթաց Սանէսան անհնարին նիւթեաց զսրտմտութիւն ոխութեան ընդ իւրում ազգակցին Խոսրովու արքային Հայոց, եւ զումարեաց ժողովեաց զամենայն զաւրս..., եկն անց ըստ իւր սահմանն ընդ գետն մեծ ընդ Կուր, եւ եկն տարածեցաւ ելից գերկիրն Հայոց աշխարհին»⁴²: Եթե այս հաղորդումներին էլ ավելացնենք Ագաթանգեղոսինը, որ չորրորդ բղեշխը սահմանակալ էր Մասքութների կողմից⁴³, ապա ստացվում է, որ համաձայն պատմիչների, Կուր գետը Մեծ Հայքի և մասքթաց Արշակունիների պետության միջև սահման էր, որից էլ հետևում է, որ Ճորա Պահակից մինչև Կուր գետ լնկած տարածքը մասքթաց թագավորության տիրույթն էր⁴⁴:

³⁹ Հարությունյան Բ., Փայտակարան քաղաքը և նրա տեղադրությունը, էջ 67, նույնի՝ «Գահնամակի» թվագրման հարցի շուրջը, էջ 69:

⁴⁰ Նախշ-ի Ռուստամի «Каабе Зороастра» արձանագրության մեջ Շապուհ Ա-ն Այսրկովկասը հիշատակում է նվաճված և Երսնշահի մաս (տե՛ս Хурбег/дьян Э., Армения и сасанидский Иран, էջ 235): Ինչպես հայտնի է, այդ փաստով տարածաշրջանում մարգպաններ չնշանակվեցին:

⁴¹ Փավստոս Բուզանդ, էջ 281:

⁴² Նույն տեղում, էջ 284:

⁴³ Ագաթանգեղոս, էջ 1723:

⁴⁴ Տե՛ս Հայաստանի ազգային ատլաս, Կ. Բ, Երևան, 2008, էջ 29, 32: Սանէսան-Սանատրուկը մասքթաց Արշակունի էր («հանդերձ Սանատրկաւ ոմամի յիւրմէ

Սանեսանի մահվանից հետո, ամենայն հավանականությամբ մասքթաց Արշակունիների պետությունը թուլացել է և քայքայվել, իսկ մասքութների տիրապետությունից դուրս էր եկել Արևելյան Այսրկովկասի արևմտյան մասը՝ «Աշխարհացոյց»-ի բուն Աղվանքը⁴⁵, որից հետո մասքութների իշխանությունը տարածվել է Ճորու Պահակից մինչև Կուր գետ՝ արդեն սահմանակ-

ազգէն Արշակունեաց» Մովսէս Խորենացի, էջ 2010; «*Եհաս նա (Գրիգորիսը-Հ. Խ.) մինչեւ ի ճամբար բանակին Արշակունւոյ արքային Մազքթաց, որոյ անուն իւր Սանեսան կոչէր. քանզի եւ՝ նոցա եւ Հայոց թագաւորացն մի ազգաւորութիւն էր տոհմին բնութեան*» Փավստոս Բուզանդ, էջ 283), որին Տրդատ Գ-ն ուզում էր «օգտագործել» (նրա ազգակից Արշակունի լինելը), որպէսզի Փայտակարանում և Մասքթաց կողմերում (այդ շրջանում Աղվանքը ներառող, քանզի համաձայն Պատմահոր. «*Իսկ նորա (Սանատրուկայ- Հ. Խ.) պարսկական գաւառը լցեալ զքաղաքն Փայտակարան՝ ինքն առ սրբայն Շապուհ փութացեալ անկանի, հանդերձ Աղուանից նախարարաւ*» (Մովսէս Խորենացի, էջ 2014) տաւրածվէր քրիստոնեությունը: Այսինքն, Մասքութքն ու Աղվանքն ի սկզբանէ Սանեսան-Սանատրուկի իշխանության տակ էին: Այնուհետև, տեղեկանալով Տրդատ Գ-ի մահվան մասին՝ 330 թ., Սանեսան-Սանատրուկն ինքնաթագադրվելով Փայտակարանը վերցրեց իր հսկողության տակ (Մովսէս Խորենացի, էջ 2011):

⁴⁵ Մեզ այդպես է մտածել տալիս Մովսէս Կաղանկատվացու՝ Աղվանից թագավորացանկը: Պատմիչը Վաչագան Բաջով կարծես սկիզբ է դնում աղվանից Արշակունիների թագավորությանը. «*Եւ թիւ անուանցն յԱռանայ մինչեւ զքաջն Վաչագան, որ էր ի մեծ ազգէն Արշակունեաց, չէ յայտ. եւ զսոցայն ստոյգն, թէ յորմէ տեհմէ՝ են, չունիմ ասել: Եւ որք ըստ կարգի կացին թագաւորք Աղուանից տասն. անուանք են այսորիկ. Վաչագան քաջ,.....*» (տե՛ս Մովսէս Կաղանկատուացի, Պատմութիւն Աղուանից աշխարհի (այսուհետ՝ Մովսէս Կաղանկատվացի), «Մատենագիրք Հայոց», ԺԵ. հատոր, Ժ. դար, Երևան, 2011, էջ 76), մի հանգամանք, որը թերևս կապված էր արդեն թուլացած մասքութների հետ, և շատ հավանական է, որ դրանից օգտվելով էլ աղվանից արքաներն իրենց հռչակել են մասքթաց Արշակունիների ժառանգ՝ իրավահաջորդ (հմմտ. Еремян С., Политическая история Албании III-VII вв., էջ 310-311), դրանով իսկ ձգտելով տիրանալ հայ Արշակունիների տիրույթներին: Ասվածի լավագույն օրինակ կարելի է համարել այն, որ «*Առնէր պատերազմ (Մուշեղ սպարապետը-Հ. Խ.) ընդ երկիրն Աղուանից. հարկանէր զնոսա ի հատուածս անհնարինս: Եւ թափէր ի նոցանէ բազում զաւառս, զոր հատեալ էր նոցա ի նոցանէն. զՏուտի. զՇակաշէն եւ զձորն Գարդմանայ. զԿոդթ եւ այլ որ շուրջն էին զնովսս սահմանք զաւառք*» (Փավստոս Բուզանդ, էջ 390): Վերոնշյալից հետևում է, որ թագավորության կարգավիճակ ձեռք բերած պետությունը, այն էլ Արշակունյաց հազիվ թէ ենթակա լինէր մասքութներին:

ցելով Փայտակարանին⁴⁶: Հենց այս տարածքն էլ հավանաբար պարսիկները 428-450 թթ. միջակայքում վերածեցին մարզպանության, քանզի Եղիշեն 450 թ. դեպքերը նկարագրելիս, որպես Ճորա (Չոդա) մարզպան է ճանաչում Սեբուխտին, որը եկել էր Աղվանից եկեղեցիներն ավերելու⁴⁷: Պատմիչը կարծես դրանով ցույց է տալիս, որ Չոդն ու Աղվանքը նույնը չեն, և որ Չոդը գրավվել էր ավելի վաղ: Դա երևում է Եղիշեի այլ հաղորդումներից, որոնց համաձայն. «Եւ ահա յետ ատուրց բազմաց եկն էհասս հազարապետն Աղուանից սուրբ եպիսկոպոսաւ աշխարհին, մեծաւ տազնապաւ փութացուցանէր զգաւրսն ասելով. «Գունդն Պարսից, որ էր ի կողմանս աշխարհին Հոնաց (10 հազար, որը մշտապես զտնվում էր Ճորա Պահակում), դարձաւ այսրէն, եկն եմուտ յաշխարհս մեր. եւ բազում եւս եւ այլ այրուծի որ ի դրանէ եկն»⁴⁸, որից հետո Աղվանքն ամբողջությամբ գրավվեց պարսիկների կողմից⁴⁹, «Եւ բազումք ի նախարարացն Աղուանից եւ յամենայն շինակա-

⁴⁶ Еремян С., Армения в I-IV вв., էջ 104, карта (Атлас Армянской ССР, Ереван-Москва, 1961), Երեմյան Ս., «Մեծ Հայքի թագավորությունը IV դ. (298-385 թթ.)», «Հայ ժողովրդի պայքարը օտար նվաճողների դեմ 385-536 թթ., Տանուտիրական Հայաստանը 450-509 թթ.», քարտեզները տե՛ս Հայ ժողովրդի պատմություն /ՀՍՍՀ ԳԱ պատմության ինստիտուտ/, հ. II, Հայաստանը վաղ ֆեոդալիզմի ժամանակաշրջանում, Ե., 1984, ներդիր, տե՛ս Հայաստանի հարակից երկրների պատմություն, չորս հատորով, հատոր I, Հին շրջան, Երևան, 2013, «Վիրքն ու Աղուանքը Բ. ա. III դ. վերջից Բ. հ. III դ.» քարտեզը 294-295 էջերի մեջ ներդիրում:

⁴⁷ Եղիշե, էջ 605, տե՛ս Մովսէս Կաղանկատվացի, էջ 158:

⁴⁸ Եղիշե, էջ 601: Ինչպես երևում է պատմիչի հայտնած տեղեկությունից մինչև Աղվանքի նվաճումը Մեբուխտն արդեն Ճորա մարզպան էր, մի հանգամանք, որը թերևս բացառում է վերջինիս Աղվանից մարզպան լինելը: Չոդի, որպես Աղվանքից առանձին միավորի օգտին է խոսում նաև այն հանգամանքը, որ Չոդը ներառող Բաղասականը (Բաղասականի թագավորությունը տարածվում էր Կուր գետի ստորին հոսանքից մինչև Չոդ-Դերբենդի անցք՝ ներառելով Մասքութք երկրամասը (Յակոբեան Ա., «Վաչագանի վեպ»-ը..., էջ 99) Հյուսիսային քուստակում հանդես է գալիս, որպես առանձին միավոր՝ շահիր (Երեմյան Ս., Հայաստանը ըստ «Աշխարհացոյց»-ի, էջ 115):

⁴⁹ Վարդանյան Ա., Աղվանքի պատմաաշխարհագրական քննություն, Երևան, 2013, էջ 66:

նացն, որք վասն անուանն Աստուծոյ ցրուեալ եւ վատնեալ էին յամուրս լերանց Կապկոհի, խաղային զնային այնուհետեւ ի վերայ Պահակին Հոնաց (Ճորա Պահակի-Չ. Խ.), զոր ունէին բոնութեամբ Պարսիկքն. առնուին քանդէին զՊահակն, եւ կոտորէին զգաւրսն, որ ի ներքս բնակեալ էին, եւ զդուռնն տային ի ձեռն Վահանայ, որ էր յազգէ թագաւորացն Աղուանիք»⁵⁰:

Փաստորէն Չոդի նվաճումով Սասանյանները սկիզբ դրեցին Արևելյան Այսրկովկասի նվաճմանը: Այնուհետև 461/462 թ., վերացնելով Աղվանքում թագավորական իշխանությունը, Պարսկաստանը բուն Աղվանքից, Չոդից ու հայոց Ուտիք աշխարհի հյուսիս-արևելյան մասից կազմավորեց մարզպանություն (միջ. պրսկ. Arān)⁵¹: Իսկ Ուտիքի մնացած մասն Արցախի հետ Առանշահիկ տոհմի գլխավորությամբ ինքնիշխան էր⁵², որովհետև Աղվանք անվան տարածումը Կուրի աջափնյակի վրա ոչ թե վարչաքաղաքական, այլ՝ եկեղեցական-իրավական բնույթ էր կրում, այն էլ՝ ուշ ժամանակներում⁵³: Այսպիսով, Վիրքում մարզպանությունը կազմավորվեց ամենայն հավանականությամբ արդեն Հայկական մարզպանության կազմավորումից հետո՝ 428 թ., իսկ բուն Աղվանքում այդ գործընթացը տևական ժամանակ պահանջեց, որի հիմքերը դրվեցին մասքթաց Արշակունիների թագավորության նվաճմամբ:

⁵⁰ Եղիշե, էջ 610: Հավանական է կարծել, որ աղվանից թագավորական զարմ Վահանին Ճորա Պահակի հանձնումը պայմանավորել է, որպեսզի վերջինիս համարեն Աղվանքի մաս: Այս մոտեցման դեպքում հասկանալի է դառնում Եղիշեի հետևյալ հաղորդումը. «Այլ է դու անգամ մի հրովարտակ ի դուռն տուր վասն այրուձիոյն՝ որ յԱղուանսն է տասն հազար, զի ի ձմերոց ի Հայս եկեսցեն» (Եղիշե, էջ 592):

⁵¹ Տե՛ս Դանիելեան Է., Գանձասարի պատմություն, Ե., 2005, էջ 55: Հմմտ. Связян Г., նշվ. աշխ., էջ 228-229, Վարդանյան Ա., նշվ. աշխ., էջ 148-149:

⁵² Դանիելեան Է., նշվ. աշխ., էջ 55:

⁵³ Նույն տեղում., էջ 32:

ESTABLISHMENT OF THE REGIME OF SASSANID PERSIA IN
THE EASTERN PART OF GREAT ARMENIA, KARTLI AND
PROPER ALBANIA (V C.)

SUMMARY

In 387 the Roman empire and Sassanid Persia divided Great Armenia among themselves. It is possible that after the fall of the Armenian Arshakuni kingdom (428), Sassanid Persia from a part of Gugark and Kartli (Virk) created the marzpanate of Kartli as of two equal units. In accord with armenian primary sources in 437/439 Armenian marzpan Vasak of Syuni is mentioned as a Kartlian marzpan.

At first glance it seems that Persia while creating marzpanats had to abolish the royal power as it happened for example in Armenia. But as is seen from armenian primary sources it was not unconditional as follows from the example of Kartli. In "Caucasian Albania" the royal power was kept and was abolished later. According to the armenian primary source "Armenian Geography", from Caspian gateway and Chora Pahak up to the Vardan field was a territory of massagetic Arshakids. The Armenian source of 5th c. telling about revolt of 450-451 noted about the marzpan of Chora, who came to destroy the churches of proper Albania.

We think, that after fall of the kingdom of the Armenian Arshakunis, Persians had to conquer the territory of massagetic Arshakids and then Albanian kingdom.

УТВЕРЖДЕНИЕ РЕЖИМА САСАНИДСКОЙ ПЕРСИИ В
ВОСТОЧНОЙ ЧАСТИ ВЕЛИКОЙ АРМЕНИИ, КАРТЛИИ И
СОБСТВЕННО АЛБАНИИ (V В.)

РЕЗЮМЕ

В 387 г. Рим и Персия разделили между собой Великую Армению. Возможно, что после 428 г. падением царства армянских Аршакидов, Персия из части Гугарка и Картли (Вирк), в качестве двух полноправных единиц создала марзпанство Варджан. Это предположение опирается на сообщениях армянских первоисточников, которые уже между 437/439 гг. армянского марзпана Васака Сюни упоминают как картлиского марзпана.

На первый взгляд кажется, что Персия создавая марзпанства должна была упразднить царскую власть по примеру Армении. Однако, как показывают армянские источники, это было не обязательно и это видно на примере Картли. Что касается собственно Албании (левобережье Куры), то там тоже царская власть сохранилась и была упразднена немного позднее. Есть ошибочное мнение, что западное побережье Каспийского моря и в пятом веке продолжала оставаться в составе Кавказской Албании. Но первоисточник "Армянская География" сообщает, что от Каспийских ворот и Чора Пахака до Варданского поля была территория массагетских Аршакидов. Армянские источники пятого века, сообщая о восстании 450-451 гг. упоминают о марзпане в Чоре, который приехал разрушать церкви собственно Албании. Предполагаем, что после падения армянских Аршакидов персы должны были завоевать территорию массагетских Аршакидов и уже потом собственно Албанию.